

Проф. П.Яроцький

1. «Болісний понтифікат» завершився. Яким же буде наступний?

Несподівано, як грім серед ясного неба, відбулося зречення Бенедикта XVI від виконання функцій намісника апостола Петра на Римському престолі. Справді, подія безпрецедентна, не ординарна майже за всю історію Католицької Церкви. Чи була вона прогнозована? Чи були очевидні вагомні підстави для такого відходу цього понтифіка? Підстави зробити такий відчайдушний крок і раніше траплялися для Римських пап, але вони ніколи ними не користувалися. Досить нагадати, в якому жалюгідному фізичному стані здійснював своє служіння Іван Павло II. Проте до кінця днів своїх був діючим, динамічним служителем Церкви й енергійним управителем держави-міста Ватикан, який не припиняв свою світову паломницьку місію. Хоча йому було дуже важко, як всім було очевидним, цю місію здійснювати.

Оцінюючи п'ятиріччя папського служіння Бенедикта XVI, центральний орган Святого Престолу L'Osservatore Romano (№6, 2010 р.) охарактеризував його як «болісний понтифікат». Порівнення його з понтифікатом Івана Павла II, який «залишив Церкву в добрій кондиції», вселяло надію, що «Церкві потрібні спокій і рефлексія». І ніхто інший не був придатний до створення такої аури для її майбутнього, ніж Бенедикт XVI – кардинал Йозеф Ратцінгер, префект Конгрегації віровчення, Herr Doktor Professor, людина великого розуму, особистість вихована в німецькій культурі й класичній німецькій філософсько-богословській школі.

Уже перші його кроки засвідчили, яким буде дух його понтифікату. Саме обрання Йозефом Ратцінгером папського імені Бенедикт вказувало на його спорідненість з мудрим папою Бенедиктом XVI, папою освіти, світлого у мисленні й з широким горизонтом у діяннях. Ця спорідненість мала витоковий зв'язок зі святим Бенедиктом Нурсійським (480-550 рр.), реформатором західноєвропейського чернецтва, який відіграв важливу цивілізаційну роль в Європі, за що йому Пій XII у 1947 р. присудив титул «батько Європи», а Павло VI у 1964 р. проголосив його «патроном Європи», а Іван Павло II у 1980 р. дав йому співпатронів – Кирила і Мефодія, зміцнивши таким чином єдність Заходу і Сходу Європи.

Бенедикт XVI постійно турбувався про ясність і точність у судженнях і висловлюваннях, оскільки вважав, що найбільшою небезпекою є релятивізм (відносність знань і суджень), який знаходить сприятливий ґрунт у сучасному демократичному суспільстві: будь-яка організована група може подати як правдиву свою точку зору тільки для того, що це є її думка, без необхідності раціонального її обґрунтування. У релігійній сфері відповідником релятивізму вважається, як зазначав Бенедикт XVI, «туманний гуманізм, наставлений вороже до догматичних тверджень, оскільки вони створюють розмежування і породжують конфлікти».

Твердо стоячи на цих методичних засадах, Бенедикт XVI поставив перед собою надто розлоге завдання – повернення інтелектові властивого йому місця в церкві. Свій погляд на мінімізацію дуалізму розуму і віри Бенедикт XVI означив у такому теологічно інноваційному і водночас антиномічному викладі:

- віра в Бога, який є творчим Розумом Всесвіту, повинна бути наукою сприйнятою по-новому, як виклик і шанс;
- віра також по-новому повинна визнати для себе межу всеохопленості й розумності;
- розум потребує Логосу, який є початком і світлом розуму;
- віра потребує діалогу з розумом¹⁹³.

Як і його попередник Іван Павло II, Бенедикт XVI був відданий справі екуменізму, але при цьому твердо дотримувався засади, що через релігійні відмінності з деякими релігіями міжконфесійний діалог неможливий, оскільки існує загроза «у чомусь відступитися від власної віри», піти на бодай мінімальний компроміс із партнером (чи партнерами) діалогу. Він з великим задоволенням вітав досягнення порозуміння з лютеранськими спільнотами. Проте у відносинах з православ'ям після зустрічей Змішаної міжнародної комісії з богословського діалогу між Католицькою і Православними церквами у Равенні (2007), Кіпрі (2009) і Відні (2010), ось уже третій рік триває застій. Разом з тим, ще надто рано давати оцінку досягнутим результатам на шляху зближення Ватикану з англіканами у 2009 р. З іншого боку, Бенедикт XVI намагався встановити добрі відносини з нехристиянськими релігіями – ісламом, іудаїзмом. Однак, іноді діючи необережно і не враховуючи можливих амбіційних реакцій мусульманського світу, Бенедикт XVI допускав виникнення гострих проблем у стосунках з ісламом.

По суті, на просторі п'яти років його понтифікату це був гострий і несподіваний випадок. Його лекція в Регенсбурзькому університеті з ремінісценцією про діалог візантійського імператора Мануїла II Палеолога з освіченим персом на тему ісламу викликала бурхливу реакцію ісламських спільнот у всьому світі й водночас створила небезпеку для християнських церков в оточенні мусульманського світу.

¹⁹³ L'Osservatore Romano (wyd.pol) – 2007. – №6 (290). – S. 42.

Другий несподіваний випадок для понтифікату Бенедикта XVI відбувся дещо на нижчому рівні. Багаточисельні й давні факти педофелії були несподівано виявлено і роздмухано медійною хвилею. Католицькому духовенству закидається, що воно намагалося замовчати й приховати їх безспірність, і саме так часто бувало, як визнає *L'Osservatore Romano*, вказуючи на те, що «цей велетенський вереск поєднував справи й діяння, які не мали нічого спільного між собою: одруження священників, посвячення в священницький сан жонатих чоловіків і т.д. – проблеми рішуче різні». Відтак, як вважають у Ватикані, ці голоси свідчать про ненависть до християнства і також про падіння авторитету Католицької Церкви і довіри до неї. Саме Бенедикту XVI довелося нести тягар цього медійного викривального замаху. Це дозволило, за аналітикою *L'Osservatore Romano* ще у 2010 р., визнати «болісним п'ятирічний понтифікат». До відречення від такого понтифікату ще залишалося два роки, які також були наповнені інтригами й неприємностями для папи: скандалами у зв'язку з нібито корупційними схемами Ватиканського банку Святого Духа, виніс довіреною особою Бенедикта XVI на всезагальний огляд документів і особистої кореспонденції понтифіка.

Зрештою, у самій Католицькій церкві відбувалися процеси, про які ще попередні папи – Павло VI та Іван Павло II – подавали алармістські застереження: «Церкву паралізує релігійна індиферентність», «релігійна байдужість католиків стає масовим явищем», «багато людей задовольняється імлістою релігійністю, живе сьогодні так ніби Бога немає». Згодом у цьому переконався і сам Бенедикт XVI: «Великою проблемою Заходу є забуття про Бога, і це забуття поширюється щораз більше, – із сумом константував він під час традиційною щорічної підсумкової зустрічі з кардиналами, єпископами і співробітниками Римської курії. – У деяких регіонах Європи, насамперед у Німеччині, більшість жителів неоохрещені. Вони вважають, що Бог і християнство – це речі, які належать до минулої епохи»¹⁹⁴. Подорожуючи Баварією, Бенедикт XVI був вражений атмосферою забуття Бога і секулярною налаштованістю суспільного і приватного життя свої земляків.

По суті, Церква на порозі другого і третього тисячоліття увійшла в стан глибокої кризи віри, вияви якої стали очевидними на різних рівнях: тотальної секуляризації релігійної свідомості; надмірної інституціональності й інституційної регламентованості церковних структур, починаючи від Римської курії до партикулярних єпископів; і найнебезпечніших змін релігійної географії в межах європейської та американської територіальних конфесійних систем. У чому це виявилось?

1. Характеризуючи загрозу для католицької ідентичності очевидних релігійних і культурних чинників, Бенедикт XVI дійшов висновку, що «останні двадцять п'ять років – це час великих змін релігійної географії». У

¹⁹⁴ *L'Osservatore Romano* (wyd.pol) – 2007. – №2 (290). – S. 41.

тих регіонах, де раніше налічувалося 90% і навіть більше католиків, їх кількість зменшилася до 70% а в деяких країнах скоротилася до половини. Бенедикт XVI пояснював ці трансформації у такий спосіб: «Відбувається подвійна зміна : з одного боку, діють євангелічні секти, які серйозно заявляють про себе у загальній картині цих змін, а з іншого – прогресує секуляризація, яка завдяки масмедіа має чисельний вплив, змінює свідомість людей. Так що справді є криза культури, яка сягає значної глибини»¹⁹⁵. Відтак, зменшення кількості католиків на 30% в країнах, де вони посідали домінуюче конфесійне становище, пояснюється діяльністю євангелічних сект, прогресом секуляризації та кризою культури. Саме ці три фактори, як вважав Бенедикт XVI спричинили загрозу католицькій ідентичності в сучасному світі.

Простежимо ці процеси на прикладі двох найбільших країн в Латинській Америці й Європі. Так, у Бразилії (195 млн. населення) до 90-х років минулого століття 95% бразильців належало до Римо-католицької церкви. Частка католиків у 2010 р. знизилася до 75% населення. Як і в багатьох інших латиноамериканських країнах, у Бразилії відбувається перехід католиків до інших протестантських спільнот (за визначенням Бенедикта XVI – «євангелічних сект»), що загалом становить 12%, і майже 13% вважають себе «конфесійно не заангажованими» або агностиками і атеїстами. Франція на початку 90-х років минулого століття ще зберігала титул «улюбленої доньки» Католицької церкви: у ній налічувалося 90% французів. Через 20 років конфесійна і світоглядна ситуація докорінно змінилася: католиків – 51%, агностиків і атеїстів – 31,5%, конфесійно не визначених – 9%, сповідників інших релігій (протестантів, іудеїв, мусульман) – 8,5%. Такі ж пропорційні зміни в конфесійному вимірі: християни (католики, протестанти), агностики і атеїсти, конфесійно не визначені – характерні для більшості латиноамериканських і значної частини європейських країн.

2. Георелігійну ситуацію в католицьких європейських і латиноамериканських країнах як наслідок тотальної секуляризації, що призвела до кризи віри, Бенедикт XVI розглядав в контексті «нової ери релігійності», започаткованої ХХІ століттям. Порівняння стану Католицької Церкви зі «чорними дірами у космосі» в цілому ним не заперечувалося. Така зоря після колапсу продовжує поволі стискатися, за інерцією рухаючись усередині своєї величезної маси, а малі уламки колись великого вселенського тіла безпорадно літають навколо нього, взаємно зіштовхуючись або зазнаючи руйнувань.

Абстрагуючись від змальованої алегорії чорних дір до нинішнього стану Католицької Церкви Бенедикт XVI прийшов до висновку, що «у найближчому майбутньому масових навернень не буде. Історія не поверне назад, і ця зірка (тобто Католицька Церква. – П.Я) не стане знову, так би

¹⁹⁵ Католицький вісник. – К., 2010. – №11. – С. 4.

мовити, повноцінною, не відновить своєї колишньої величі та сили світіння. Історичні тенденції не зміняться, й віра не стане знову явищем масовим – таким що формує історію»¹⁹⁶.

3. Свій песимістичний і водночас реалістичний прогноз Бенедикт XVI обґрунтував таким чином: «Великі традиційні церкви, мабуть, відчувають свою пригніченість через надмірну інституціональність, інституційну регламентованість... Майже не стало живої віри, її простоти. Християнство тепер означає тільки належність до великої структури, до конкретного апарату. Таким чином, християнство як інститут почало сприйматися як баласт традицій, якого не хочуть позбутися тільки тому, що зараз ще мають від цього деяку користь»¹⁹⁷. Цілком ймовірно, що охарактеризований стан відображав і пригніченість самого понтифіка, який все частіше почав задумуватися над явищем «практичного атеїзму», яке виражається в тому, як він часто став підкреслювати, що «великою проблемою Заходу є забуття про Бога, оскільки більшість людей, навіть тих, які час від часу відвідують церкви, живуть так неначе Бога не існує, вони вважають, що християнство і Бог – це речі, які належать до минулої епохи»¹⁹⁸. Часто повертаючись до розмірковувань з приводу «кризи віри», Бенедикт XVI зазначав: «Ми з тривогою спостерігаємо ці труднощі, з якими нині багато людей ставляться до Бога. Це – складне явище, про яке я безперервно думаю»¹⁹⁹.

4. Критичний погляд Бенедикт XVI стосувався широкого кола церковних і світоглядних проблем, зокрема він вважав, що християнство «надто великою мірою сконцентрувалося на особі та її спасінні» в потойбічному світі, а відтак «ідея індивідуального спасіння відповідальна за втечу від того, що є спільне для людства», а це призвело до того, що «християнське вчення стало викривленим, а егоїстичний пошук індивідуального спасіння спричинив ігнорування служіння іншим»²⁰⁰;

5. Поставивши під сумнів реформи II Ватиканського собору, Бенедикт XVI провів низку заходів з метою її поступового скасування: відновлення латинських літургій і мес замість запровадженої II Ватиканським собором літургійної реформи у виконанні богослужінь національними мовами, що викликало бурю протестів з боку прогресивно налаштованої частини католицького єпископату і духовенства, з одного боку, і цілком влаштовувало консервативні групи, які не прийняли літургійних нововведень II Ватиканського собору і згодом Іваном Павлом II були екскомуніковані – відлучені від Церкви (це в першу чергу стосується «Братства святого Пія», очолюваного французьким архієпископом Марселем Лефевром). Бенедикт XVI у 2009 році скасував їх відлучення і знову прийняв їх під свій омофор.

¹⁹⁶ Нова ера релігійності // Католицький вісник. К., 2011. – С. 11.

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ L'Osservatore Romano (wyd.pol) – 2007. – №2. – С. 40.

¹⁹⁹ L'Osservatore Romano (wyd.pol) – 2008. – №9. – С. 49.

²⁰⁰ L'Osservatore Romano (wyd.pol) – 2008. – №1. – С. 20.

6. Дух аджорнаменто, який вніс інновації в документи II Ватиканського Собору, зокрема в «Конституцію про Церкву в сучасному світі», піддавався постійному вихолощенню, що, зрештою, призвело до таких оцінок: «У роки після II Ватиканського Собору стали можливими й певні негативні явища: не секрет, що Літургія «була зранена довільними деформаціями, спровокованими секуляризацією, що та, на жаль, є в середині самої Церкви. Як наслідок, багато відправ зосереджується не на Богові, а радше на людині, на її потребах, на її творчій діяльності, в такий спосіб відводячи людині головну роль у зібранні вірних»²⁰¹. По суті, ці сентенції спрямовані проти тих змін, що відбувалися під час понтифікату Івана Павла II, який доклав немало зусиль, щоб сучасна теологія була не тільки вченням про Бога, а й теологічною антропологією, тобто вченням про людину. Ніхто із попередників цього понтифіка не надавав проблемі людини стільки місця у проповідях, не підкреслював у них не тільки божественну, а й людську природу Христа, що дозволило післясоборній Церкві долати традиційне протиставлення земного і небесного, змістити центр теологічних пошуків з Бога на людину.

7. Якщо Іван Павло II фактично був творцем і носієм ідеї інкультурації християнства в багатоманіття культур світу, і ця ідея домінувала в документах Святого Престолу, які стосувалися «євангелізації Церкви і світу», то Бенедикт XVI саме поняття «інкультурація» зняв з теологічного обігу й практичного застосування, побоюючись синкретизму й релігійного релятивізму; якщо Іван Павло II вважав інкультурацію засобом синтезу Євангеліє і національних культур, закликав християн скористатися багатим духовним надбанням інших культур, філософій, релігій, щоб взяти звідти елементи, співзвучні їхній вірі, і таким чином збагатити християнську думку» (це насамперед стосувалося «інкультурації з індійською культурою»), то Бенедикт XVI відхилив цей проєкт інкультурації як релятивістську загрозу ідентичності католицизму. Іван Павло II вважав, що інкультурація вкрай потрібна для Католицької Церкви, коли вона намагатиметься зберегти свою вселенськість у XXI ст.: «Цей критерій зобов'язує церкву кожної епохи, також церкву завтрашнього дня, яка стане багатшою завдяки своїм контактам зі східними культурами і з цього спадку зачерпне нову вказівку, щоб встановлювати плідний діалог з культурами, які людство зможе створити і розвинути у своїй подорожі в майбутнє»²⁰². Бенедикт XVI категорично виступив проти такої інкультурації, пропонуючи замість інкультурації зустріч культур»²⁰³. При цьому інкультурація звинувачувалася у тому, що в Африці, де Іваном Павлом II застосовувалася інкультурація, вона призвела до синкретичного збочення і релігійного релятивізму,

²⁰¹ Маємо відродити дух Літургії // Католицький вісник. – 2011. №7. – С. 3.

²⁰² Encyklika «Fides et ratio», 14. IX, 1998. – Roma §72.

²⁰³ Йозеф (Бенедикт XIV) Ратцингер. Вера – Истина – Толерантность // Христианство и мировые религии (перевод с немецкого). – М., 2007. – С. 101-102.

оскільки латинська літургія і католицька культово-обрядова практика у виявах і формах традиційних африканських культур спотворила ідентичність католицизму.

8. Бенедикт XVI загрозу релятивізму вбачав у проведенні в Ассизі «всесвітніх днів молитви за мир», які започаткував його попередник Іван Павло II. Ці дні молитви з участю представників всіх релігій світу проводилися з 1986 року кожні п'ять років. Бенедикт XVI прийшов до висновку, що «продовження почину в Ассизі не має сенсу», бо в подібних зібраннях «лише імітується бажана спільність, якої в реальності не існує». Цього понтифіка найбільше турбувало те, що такі мультирелігійні молитви слугують підтримці релятивізму – погляду, що поділ між релігіями не істотний і не має фундаментальних різниць. Відтак, мультикультурна молитва у Бенедикта XVI викликала тривогу за «вчинення гріха релятивізму»²⁰⁴. Крім того, участь християн-католиків у таких моліннях, як вважав цей папа, ставить під сумнів закономірність місіонерської діяльності для навернення іновірців. Отже, догматизм і ексклюзивізм католицизму поставлені вище від того, що об'єднувало людей усіх релігій і націй – важливого спадку діяльності Івана Павла II. Таким чином, були порушені основоположні засади Декларації «Про взаємовідносини Церкви з нехристиянськими релігіями», в яких християнство, іудаїзм та іслам характеризуються як релігії спільного авраамічного кореня.

9. І все ж, загалом оцінюючи особистість Бенедикта XVI і його «болісний понтифікат», слід визнати, що цей папа, будучи консерватором і хранителем католицької ідентичності, водночас був реалістом, глибоким теологом-філософом, гнучким аналітиком, який побачив загрози, що постали перед церквою в умовах глобалізації, секуляризації, світової фінансово-економічної кризи і, очевидно, прийшовши до висновку, що не може справитися з цими загрозами, вирішив зробити безпрецедентний і не характерний для Католицької Церкви крок – заживо відійти від «Петрового руля» вселенського католицизму.

Новообраний папа 76-річний Хорхе Маріо Бергольо, який був головою Конференції єпископів Аргентини, став 266 за рахунком Римським папою. Це перший папа обраний з-поза когорти європейських кардиналів. Як він сам сказав: «Кардинали шукали мене на другому кінці світу». Чим привабив Хорхе Маріо Бергольо конклав? Що собою уявляє Аргентина, в якій здійснював своє архієпископство новообраний папа?

Насамперед слід відзначити, що Католицька Церква в Південній Америці пройшла складний шлях. У колоніальний період церква була частиною державного механізму влади і отримала широкі привілеї. Війни за національну незалежність країн Південноамериканського континенту (початок XIX ст.) призвели до поступового знищення колоніального католицизму. Відносини ліберальних республіканських урядів з

²⁰⁴ Там само. – С. 167.

Католицькою Церквою відзначалися гострою політичною боротьбою. Лише з кінця XIX – початку XX ст. конституційно закріплюється свобода віросповідання і закладаються основи сучасного юридичного статусу Католицької церкви в країнах Латинської Америки, які передбачають дві форми взаємовідносин церкви і держави – відокремлення і патронат. Церква відокремлена від держави в Бразилії, Гватемалі, Гондурасі, на Кубі, в Мексиці, Нікарагуа, Панамі, Сальвадорі, Уругваї, Чілі, Еквадорі. Право патронату (тобто повного утримання церкви державою), успадковане від колоніальних часів, діє в Аргентині, Болівії, Венесуелі, Гаїті, Домініканській республіці, Коста-Ріці, Парагваї, Перу. Атниклерикальне законодавство встановлене в Мексиці й Уругваї.

Відтак, Католицька Церква в Аргентині, з якої прийшов на Папській Престол Хорхе Маріо Бергольо, користується особливим юридичним статусом патрованої державою церкви, непорушним від епохи колоніального католицизму. Саме в Аргентині у 70-80-ті роки минулого століття знайшла підтримку серед широкого загалу населення, 95% якого були католики, «теологія визволення», ідеологами якої в цій країні були католицькі духовні особи Мігес Боніно і Енріко Дюкссель. В «теології визволення» поєдналися релігія й філософські доктрини з метою вирішення соціально-економічних, політичних, релігійних проблем, незважаючи на їх засудження Ватиканом в інструкціях Конгрегації у справах віровчення: «Серйозні ідеологічні збочення зраджують справу бідних (1984 р.) та «Про християнську свободу та визволення» (1986 р.)

Відтоді в Аргентині відбулися серйозні релігійні трансформації. Станом на 2008 рік лише 76,5% аргентинців вважали себе католиками. Значно активізувалися в цій країні протестантські місіонери і проповідники, в результаті 11,3% аргентинців вийшли з католицьких громад і прилучилося до п'ятидесятників (9,1%) та Свідків Єгови (2,1%). Агностиками і атеїстами нині вважають себе 11% аргентинців.

Загалом, як показало дослідження, проведене в Аргентині незалежними від Церкви соціологічними інститутами, рівень релігійності населення надто низький: лише 23,8% аргентинців регулярно відвідують богослужіння в Католицькій Церкві, 49,1% – зрідка, 26,8% – зовсім не відвідують богослужінь. Як зазначається у висновку цього дослідження, рівень релігійності населення Аргентини надто низький, оскільки переважає світсько-ліберальний звичай життя. 75% аргентинців вважає Католицьку Церкву інституцією, зрощеною з державою і фінансованою державою (що підтримує лише 25% аргентинців). Її проповідницько-моральну місію схвалює лише 24,3% аргентинців. 75,7% опитаних оцінює соціальну діяльність церкви як успішну (допомога бідним, захист прав людини праці). Це – яскравий вияв соціалізації релігії в сучасному світі, з одного боку, і девальвації її традиційних духовно-онтологічних основ і культово-обрядових функцій, з другого боку.

Бенедикт XVI, відвідавши деякі країни Латинської Америки у 2007 р., визнав, що місце «теології визволення» намагається зайняти «теологія сект», в результаті в багатьох латиноамериканських країнах Католицька Церква втрачає своїх вірних, оскільки «поведінка сект вказує на існування голоду на Бога, голоду релігії», який замість Католицької Церкви задовольняють протестантські місіонери і проповідники. Як протидію «теології сект» Бенедикт XVI закликав Церкву в Латинській Америці «бути місійною, енергійно вирішувати проблеми голоду Бога» шляхом задоволення гідного життя аргентинців як у вигляді макроекономічному, так і в конкретних випадках – «мікроекономічному, як це роблять секти»²⁰⁵.

Новообраний папа Бергальо взяв собі ім'я Франциска, релігійного діяча (1182-1226 рр.), який присвятив себе проповіді «святої бідності» як досконалої форми любові до Бога. Великий моральний авторитет Франциска Ассизького ґрунтувався на піднесенні бідності до найвищого ідеалу, за це він отримав титул «дзеркала Христа». Поведінка папи Франциска нібито віддзеркалює побутову простоту і невибагливість, ієрархічну скромність і демократичність, одним словом, – поставу пастиря бідних, знедолених, страждених.

Чи цей образ папи осінить в цілому Католицьку Церкву, щось змінить в її надмірній інституальності, інституційній регламентованості, про що, як уже зазначалося, висловлювався Бенедикт XVI, звертавши увагу на те, що «майже не стало проявів живої віри, її простоти», оскільки «церква як інститут почала сприйматися як баласт традицій, якого не хочуть позбутися тільки тому, що зараз ще мають від нього деяку користь»?

Відтак, складне питання реформування Католицької церкви приречений вирішувати папа Франциск. Чи вдасться це йому зробити в найближчій перспективі? Чи 76-річний папа непомітно відбуде свій понтифікат, який також отримає характеристику «болісного»? Час покаже, оскільки проблеми, які накопичилися на межі другого і третього тисячоліття в церкві, неможливо вирішити за період служіння одного папи. Але щось істотне покласти в основу реформування церкви Франциск зможе, наслідуючи ідеали свого нареченого іменника.

²⁰⁵ L'Osservatore Romano (wyd.pol) – 2007. – №7. – S. 35.